

Ιωάννης Ακαμάτης

Αγορά Πέλλας: Η ερυθρόμορφη κεραμική

Περίληψη

Στην εργασία αυτή εξετάζεται η ερυθρόμορφη κεραμική από την περιοχή της Αγοράς της Πέλλας, που περιλαμβάνει τα ευρήματα του ίδιου του συγκροτήματος της Αγοράς, των οικοδομικών τετραγώνων 1/2, 1/4, 1/6 και 1/7 στα νότια της, καθώς και των δρόμων ανάμεσα στην Αγορά και στα παραπάνω οικοδομικά τετράγωνα. Στην πλειονότητά της η κεραμική προέρχεται από την πανεπιστημιακή ανασκαφή του Α.Π.Θ. Το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα της εξέτασης των σχημάτων, της εικονογραφίας, των κεραμικών εργαστηρίων και της χρονολόγησης των αγγείων. Ακόμη, παρέχει στοιχεία για την περίοδο των Κλασικών χρόνων, που είναι σχετικά άγνωστη για την Πέλλα.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Αγοράς έχει φέρει στο φως τη μεγαλύτερη ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής από την Πέλλα. Συνολικά εξετάστηκαν χίλια εννιακόσια εξήντα τέσσερα (1964) τμήματα αγγείων. Το πλήθος της ερυθρόμορφης κεραμικής οφείλεται αφενός στη μακρόχρονη έρευνα της περιοχής της Αγοράς και αφετέρου στο μεγάλο όγκο αρχαιολογικού υλικού, που προέρχεται από το εμπορικό και διοικητικό κέντρο της πόλης. Η ερυθρόμορφη κεραμική από το εσωτερικό των τάφων της ευρύτερης περιοχής δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας, καθώς θα εξεταστεί στο πλαίσιο της συνολικής δημοσίευσης του νεκροταφείου.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που συνδέονται με τη μελέτη της ερυθρόμορφης κεραμικής από την Αγορά της Πέλλας αποτελεί η αναζήτηση της προέλευσης των αγγείων από ταφικά ή μη ταφικά σύνολα. Το ζήτημα αυτό προκύπτει, γιατί το συγκρότημα της Αγοράς κτίστηκε κατά τους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους πάνω σε προγενέστερη νεκρόπολη της Κλασικής εποχής λίγα μόλις χρόνια μετά την οριστική παύση της λειτουργίας της. Συνεπώς, εκτός από τα αγγεία που ήρθαν στο φως στο εσωτερικό των τάφων, δεν είναι σαφές ποια από αυτά των επιχώσεων συνδέονται με το νεκροταφείο και ποια με την πρώτη οικοδομική φάση του κτιριακού συγκροτήματος της Αγοράς.

Εκτός από τα ερυθρόμορφα αγγεία στο εσωτερικό των τάφων, πολλά ακόμη τμήματα που ήρθαν στο φως σε διάφορα αρχαιολογικά στρώματα του κτιριακού συγκροτήματος της Αγοράς και τα οποία εξετάζονται στην παρούσα εργασία,

μπορούν πιθανόν να συνδεθούν με το νεκροταφείο των Κλασικών χρόνων. Αυτά προέρχονται ενδεχομένως από κατεστραμμένες ταφές ή από διαταραγμένες τελετές εναγισμού προς τιμήν των νεκρών. Ακόμη, κάποια αγγεία, όπως πελίκες, κρατήρες και υδρίες, θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και ως τεφροδόχα. Η σύνδεση των ερυθρόμορφων αγγείων που βρέθηκαν εκτός τάφων με το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς είναι δυνατό να στηριχτεί σε δύο κυρίως κριτήρια, στη χρονολόγηση και στη θέση εύρεσης των αγγείων. Ειδικότερα, τα ερυθρόμορφα αγγεία που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} και στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π. Χ. είναι πιθανότερο να συνδεθούν με το εν λόγω νεκροταφείο, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η χρήση τους στο συγκρότημα της Αγοράς, που οικοδομήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π. Χ., προϋποθέτει ότι τα συγκεκριμένα αγγεία είχαν διάρκεια ζωής πενήντα (50) ως εκατό (100) χρόνων, κάτι που δεν θεωρείται πολύ πιθανό. Επιπροσθέτως, τμήματα αγγείων που βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των δωματίων της Αγοράς, κυρίως νότια της νότιας πτέρυγας, καθώς και στην ανατολική πτέρυγα, όπου επιβεβαιωμένα εντοπίστηκαν ταφές, έχουν περισσότερες πιθανότητες να συνδεθούν με το νεκροταφείο.

Τα περισσότερα τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων που συνδέονται με το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς βρέθηκαν στις επιχώσεις των δρόμων γύρω από αυτήν και ειδικά στο δρόμο νότια της νότιας πτέρυγας και στο δρόμο ανατολικά της Αγοράς. Επίσης, αρκετή ερυθρόμορφη κεραμική ήρθε στο φως στους δρόμους ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2- I/7 και I/2-I/4, καθώς και στο δρόμο δυτικά της Αγοράς. Από τους δρόμους προέρχονται περίπου εννιακόσια ενενήντα (990) όστρακα, που αποτελούν το 50,4% του ευρύτερου συνόλου. Στο πολυπληθές υλικό των επιχώσεων συγκαταλέγονται αντικείμενα, τα οποία είτε έφταναν στο συγκρότημα της Αγοράς και στα γειτονικά της οικοδομικά τετράγωνα για χρήση ή πώληση, είτε κατασκευάζονταν εκεί και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους απορρίπτονταν στους δρόμους, με αποτέλεσμα τη σταδιακή ανύψωση του επιπέδου των αρχαίων οδοστρωμάτων.

Τα τμήματα των ερυθρόμορφων αγγείων που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή του ίδιου του συγκροτήματος της Αγοράς ήταν και αυτά πολυπληθή. Βρέθηκαν τετρακόσια ενενήντα εννιά (499) τμήματα, που αποτελούν το 25,4% του συνόλου. Προέρχονται κυρίως από τα δωμάτια της νότιας πτέρυγας, στα οποία μεταφέρθηκε μεγάλη ποσότητα χώματος με πλήθος αρχαιολογικού υλικού για την ανύψωση της στάθμης του εδάφους. Ακόμη, αρκετά όστρακα εντοπίστηκαν και στους

χώρους της ανατολικής και βόρειας πτέρυγας. Αντιθέτως, ελάχιστα τμήματα βρέθηκαν στη δυτική πτέρυγα, η οποία έχει σκαφτεί περιορισμένα σε σχέση με τις υπόλοιπες. Τέλος, σημαντική ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής ήρθε στο φως και στα οικοδομικά τετράγωνα νότια της Αγοράς, κυρίως στο κτίριο του οικοδομικού τετραγώνου I/2 και στον ανοικτό χώρο που καταλάμβανε το οικοδομικό τετράγωνο I/6.

Μολονότι κάποια ερυθρόμορφα όστρακα ήρθαν στο φως στις επιφανειακές επιχώσεις των ύστερων Ελληνιστικών χρόνων, η πλειονότητα της εξεταζόμενης κεραμικής βρέθηκε στα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα, κυρίως στο γέμισμα ανάμεσα στο φυσικό βράχο και στο αρχαιότερο δάπεδο, καθώς και μεταξύ των δύο πρωιμότερων δαπέδων των χώρων ή των δρόμων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα τμήματα των ερυθρόμορφων αγγείων από τα δωμάτια της Αγοράς διατηρούνται σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Έτσι, δεν είναι δυνατός ο συσχετισμός τους με τους χώρους, στους οποίους βρέθηκαν, καθώς αυτά τα μεμονωμένα όστρακα μπορεί να έχουν παρεισφρήσει ή να έχουν μεταφερθεί από αλλού. Λίγα είναι τα καλά διατηρημένα ερυθρόμορφα αγγεία που μπορούν να συνδεθούν με συγκεκριμένους χώρους της Αγοράς. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί η εύρεση αρκετών αγγείων σε αποθέτες και πηγάδια.

Η ποικιλία σχημάτων των ερυθρόμορφων αγγείων από την Αγορά της Πέλλας είναι σχετικά μεγάλη. Οι κρατήρες, κατεξοχήν συμποσιακό σκεύος, αποτελούν το πλέον αγαπητό σχήμα ερυθρόμορφου αγγείου που εισαγόταν στην μακεδονική πόλη κατά τον ύστερο 5^ο και 4^ο αιώνα π. Χ. Συνολικά εντοπίστηκαν οκτακόσια εξήντα πέντε τμήματα (865). Η συντριπτική πλειονότητα του υλικού, όπως είναι αναμενόμενο για την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, ανήκει σε κωδωνόσχημους κρατήρες. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα καλυκωτών κρατήρων, ενώ, πρέπει να αναφερθεί ότι εντοπίστηκαν και δύο (2) τμήματα κιονωτών κρατήρων, σχήματος που σταμάτησε να παράγεται στην Αττική μετά τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Παρά την πληθώρα του υλικού, η εξαιρετικά αποσπασματική κατάστασή του δεν επιτρέπει την εξέταση των σχημάτων των κρατήρων παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Οι λεκανίδες αποτελούν το δεύτερο σε συχνότητα σχήμα στο εξεταζόμενο σύνολο μετά τους κρατήρες με πεντακόσια είκοσι τέσσερα (524) παραδείγματα. Όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, τα σωζόμενα τμήματα, αττικά και ντόπια, ανήκουν πιθανόν στην κατηγορία των αγγείων με δύο οριζόντιες λαβές και πώμα. Ως προς τη διαμόρφωση του σώματός τους οι εξεταζόμενες

λεκανίδες μπορούν να ενταχθούν σε δυο τύπους, με κυρτό και καμπύλο προφίλ. Οι περισσότερες λεκανίδες έχουν κομβίο μικρής διαμέτρου, ωστόσο εντοπίστηκαν και ελάχιστα παραδείγματα με κομβίο μεγάλης διαμέτρου. Η προτίμηση των κατοίκων της Πέλλας στο σχήμα της λεκανίδος, αγγείου άμεσα συνδεδεμένου με το γυναικείο κόσμος και με τις τελετουργίες του γάμου, διαφαίνεται από τη μεγάλη ποσότητα αττικών, αλλά και ντόπιων μελαμβαφών μελανόγραφων και ερυθρόμορφων λεκανίδων.

Οι ερυθρόμορφοι ασκοί, σχήμα αγγείου στο οποίο τοποθετούνταν πολύτιμα έλαια και άλλα υγρά, όπως λάδι, μέλι ή ξίδι, αποτελούν το τρίτο σχήμα που εμφανίζεται συχνότερα στην περιοχή της Αγοράς της Πέλλας μετά τους κρατήρες και τις λεκανίδες. Συνολικά εντοπίστηκαν διακόσια είκοσι εννιά (229) αγγεία. Απαντώνται κατά κανόνα ασκοί με «ψευδοπόμα», καθώς και λίγοι ασκοί αττικού τύπου με χαμηλό σώμα με ηθμό. Η εύρεση σημαντικής ποσότητας ασκών στην Αγορά της Πέλλας σε συνδυασμό με την απουσία του συγκεκριμένου σχήματος από τα νεκροταφεία ενισχύει τη μη ταφική του χρήση στη μακεδονική πόλη.

Στο εξεταζόμενο σύνολο από την Αγορά της Πέλλας οι πελίκες αποτελούν ένα ακόμη δημοφιλές σχήμα. Αναγνωρίστηκαν εκατόν εβδομήντα εννιά (179) τμήματα. Κάποιες από τις πελίκες μπορούν να συνδεθούν με ταφικές πρακτικές του νεκροταφείου της περιοχής της Αγοράς, όπως συμβαίνει και σε άλλα νεκροταφεία της αρχαίας Μακεδονίας, χωρίς, ωστόσο, να έχει έρθει στο φως κανένα αγγείο του συγκεκριμένου σχήματος στο εσωτερικό τάφου αυτού του νεκροταφείου. Οι περισσότερες πελίκες χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π. Χ., χωρίς να λείπουν και αρκετές πελίκες του πρώτου τέταρτου του ίδιου αιώνα.

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της Αγοράς, οι αρυβαλλοειδείς λήκυθοι συνιστούν ένα ακόμα ιδιαίτερα αγαπητό σχήμα. Συνολικά ήρθαν στο φως εκατόν δεκαέξι (116) τμήματα. Τα αγγεία αυτά, ιδίως όσα είναι διακοσμημένα με ανθέμιο, αποτελούν συνηθισμένα κτερίσματα σε τάφους του νεκροταφείου της περιοχής της Αγοράς, καθώς και του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας. Επίσης, αρκετές λήκυθοι έχουν εντοπιστεί στο εσωτερικό της πόλης σε μη ταφικά σύνολα. Ως προς το σχήμα, είναι δυνατό να ενταχθούν σε τέσσερις ομάδες που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί και ο εντοπισμός ενός οστράκου βαλανοειδούς ληκύθου, που αποτελεί σχετικά σπάνιο σχήμα.

Στο σύνολο της εξεταζόμενης κεραμικής από την Αγορά της Πέλλας εντοπίστηκαν σχετικά λίγα τμήματα σκύφων αττικού τύπου. Το σχήμα αυτό, που

αριθμεί σαράντα τρία (43) παραδείγματα, είναι το έκτο συνηθέστερο μετά τους κρατήρες, τις λεκανίδες, τους ασκούς, τις πελίκες και τις ληκύθους. Τα περισσότερα παραδείγματα ερυθρόμορφων σκύφων από την Πέλλα διατηρούνται πολύ αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν την ουσιαστική εξέταση του σχήματος με εξαίρεση ελάχιστα αγγεία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναγνώριση ορισμένων από τα υστερότερα παραδείγματα ερυθρόμορφων σκύφων, που χρονολογούνται στο τέλος του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π. Χ.

Ορισμένα από τα σχήματα που εντοπίστηκαν κατά τη μελέτη της ερυθρόμορφης κεραμικής από την Αγοράς της Πέλλας εμφανίζονται σπάνια. Στη συγκεκριμένη κατηγορία ανήκουν οι υδρίες, οι οινοχόες, οι πυξίδες και τα πινάκια. Επίσης, εντοπίστηκε ένας κάνθαρος τύπου «αγίου Βαλεντίνου», λίγες κύλικες, ένα καλαθόσχημο αγγείο και ένας γαμικός λέβητας.

Τα εικονογραφικά θέματα των ερυθρόμορφων αγγείων από την Αγορά της Πέλλας εμφανίζουν σχετικά μεγάλη ποικιλία. Πολλά από αυτά διακοσμούνται με φυτικά κοσμήματα, κατά κύριο λόγο φυλλοφόρα κλαδιά και ανθέμια. Τα μοτίβα αυτά εμφανίζονται στην κύρια διακοσμητική ζώνη σωμάτων λεκανίδων, ασκών, αρυβαλλοειδών ληκύθων και αγγείων τύπου «αγίου Βαλεντίνου». Επίσης, φυτικά κοσμήματα, κυρίως ανθέμια και βλαστόσπειρες, χρησιμοποιούνται και ως δευτερεύοντα παραπληρωματικά μοτίβα στο χώρο κάτω από τις λαβές πελικών, σκύφων, υδριών και κυλικών, ενώ φυλλοφόρα κλαδιά διακρίνονται σε χεϊλή κρατήρων. Τέλος, στο χώρο ανάμεσα στις μορφές εμφανίζονται λογχόσχημα φύλλα, σχηματισμένοι ρόδακες, βότρυες και κισσόφυλλα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κομβίο της λαβής της **λεκ** 150, στο οποίο διακρίνεται ζώνη περικλειστών ανθεμίων που εναλλάσσονται με άνθη λωτού, καθώς και ζώνη με κλαδί κισσού περιμετρικά της κεντρικής κυκλικής βάθυσης. Τα φυτικά μοτίβα έφεραν λεπτομέρειες αποδοσμένες με επίθετο πηλό και επιχρύσωση.

Οι παραστάσεις με ζώα και μυθικά όντα, αν και ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένες στην αττική αγγειογραφία από την αρχαϊκή εποχή, εμφανίζονται σε λίγα σχετικά αγγεία. Συνήθως εικονίζονται διάφορα ζώα, μυθικά όντα και πτηνά, κατά κανόνα σε ασκούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνθεση της **πελ** 20, στην οποία διακρίνεται σπάνιο εικονογραφικό θέμα, η επίθεση γρύπα και μιξογενούς όντος σε βόδι. Άξια αναφοράς είναι και η παράσταση του σχεδόν ακέραιου **ασκ** 1. Σε αυτό το αγγείο εικονίζεται αιλουροειδές και σκύλος. Τέλος, μια ιδιαίτερη κατηγορία αγγείων, στα οποία εικονίζονται συνήθως όντα του θαλάσσιου κόσμου, είναι τα ιχθυοπινάκια.

Οι παραστάσεις με σκηνές εμπνευσμένες από το γυναικείο κόσμο αποτελούν αρκετά αγαπητό εικονογραφικό θέμα. Στα αττικά αγγεία εμφανίζεται κυρίως σε λεκανίδες και σπανιότερα σε υδρίες και σε άλλα σχήματα. Η αποσπασματικότητά του αρχαιολογικού υλικού δεν επιτρέπει την πλήρη κατανόηση των επί μέρους εικονογραφικών στοιχείων στις εξεταζόμενες σκηνές, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις. Οι γυναίκες είναι συνήθως όρθιες, ενώ κάποιες εικονίζονται καθιστές σε κλισμό, τραπέζι ή πιθανόν σχηματοποιημένο κιβώτιο. Φορούν συνήθως πέπλο και σπανιότερα χειριδωτό χιτώνα, καθώς και κοσμήματα. Κρατούν διάφορα αντικείμενα, όπως διπλωμένα πολυποίκιλτα υφάσματα, κιβωτίδια, ριπίδια, αγγεία ή στεφάνια. Τις παραστάσεις συνοδεύουν αρκετά συχνά και Έρωτες. Σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές, οι παραπάνω συνθέσεις παραπέμπουν σε γαμήλιες τελετές, κυρίως στα «Επαύλια» και σε μικρότερο βαθμό στα «Προαύλια».

Παραστάσεις ιματιοφόρων και γυμνών νέων διακρίνονται κυρίως στη δευτερεύουσα όψη κρατήρων και πελικών, καθώς και στις δύο όψεις ορισμένων σκύφων. Οι μορφές αυτές συνήθως στέκονται όρθιες και έχουν καλυμμένο με το ιμάτιο όλο τους το σώμα εκτός από την κεφαλή. Κρατούν συνήθως ωσειδές αντικείμενο, που ταυτίζεται κυρίως με δίσκο ή τύμπανο, καθώς και στλεγγίδες, ράβδους ή άλλα αντικείμενα. Στις περισσότερες από τις παραπάνω παραστάσεις οι νέοι μπορούν να ταυτιστούν με αθλητές, με βάση τα αντικείμενα που κρατούν και την ύπαρξη πεσσίσκων ανάμεσά τους, οι οποίοι παραπέμπουν σε χώρο γυμνασίου ή παλαίστρας.

Οι παραστάσεις με σκηνές συμποσίων αποτελούν το πλέον αγαπητό εικονογραφικό θέμα, που διακρίνεται σε κρατήρες. Τα σαράντα πέντε (45) αγγεία με αυτό το εικονογραφικό θέμα αποτελούν περίπου 36,8% του ευρύτερου συνόλου των αναγνωρισμένων παραστάσεων στους κρατήρες. Οι συμποσιαστές συνήθως απεικονίζονται σε ζεύγη που διακόπτονται από γυναικείες μορφές. Οι ανακεκλιμένοι άνδρες φορούν ιμάτιο που καλύπτει τα πόδια και το σώμα κάτω από τον ομφαλό. Αντιθέτως, το πάνω μέρος του σώματος απεικονίζεται γυμνό. Κατά κανόνα, το λυγισμένο αριστερό χέρι ακουμπά στα προσκεφάλαια της κλίνης, ενώ το δεξί εμφανίζεται υψωμένο. Με αυτό το χέρι κρατούν σε κάποιες περιπτώσεις φιάλη, στεφάνι ή ρυτό. Οι γυναικείες μορφές συνήθως παίζουν αυλό. Εκτός από τις κλίνες, στις εξεταζόμενες παραστάσεις εμφανίζονται συχνά τραπέζια με πόπανα. Ο κενός χώρος ανάμεσα στις μορφές συμπληρώνεται με διάφορα παραπληρωματικά μοτίβα, όπως βότρυες, κρεμασμένες φιάλες, γιρλάντες, κλαδί κισσού, ελιάς ή δάφνης,

κισσόφυλλα και κρεμασμένα υφάσματα. Η μεγάλη ποσότητα ερυθρόμορφων κρατήρων στον βορειοελλαδικό χώρο, σε συνδυασμό με τη συχνή εμφάνιση συμποσιακών σκηνών στα συγκεκριμένα αγγεία επιβεβαιώνουν τη σημασία των συμποσίων στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής των αρχαίων Μακεδόνων. Επιπροσθέτως, η σχετικά συχνή χρήση μολύβδινων συνδέσμων επιδιόρθωσης υποδεικνύει μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης και αυξημένη αγοραστική αξία των κρατήρων σε σύγκριση με άλλα ερυθρόμορφα σκεύη.

Άμεσα συνδεόμενες με τις σκηνές συμποσίου είναι και οι συνθέσεις, στις οποίες εικονίζεται κώμος. Οι εξεταζόμενες παραστάσεις είναι σχετικά λίγες, διατηρούνται πολύ αποσπασματικά και δεν μπορεί να γίνει λόγος για τον αριθμό των μορφών και το σύνολο της σύνθεσής τους. Είναι ορατές κυρίως ανδρικές μορφές, που συνοδεύονται συνήθως από μια γυναίκα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι άνδρες απεικονίζονται έφιπποι και σε άλλες κρατούν πυρσό. Στον κενό χώρο ανάμεσα στις μορφές διακρίνονται διάφορα παραπληρωματικά μοτίβα, όπως βότρυες, σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα αποδοσμένα με λευκό χρώμα και στεφάνια.

Οι παραστάσεις με προτομές που φορούν φρυγικό πύλο είναι ιδιαίτερα αγαπητές στην αγγειογραφία του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Διακρίνονται κατά κανόνα σε πώματα αττικών λεκανίδων και σπανιότερα σε ασκούς, σε πελίκες και σε κρατήρες. Στα πώματα των λεκανίδων οι προτομές συνδυάζονται, σχεδόν πάντα, με γρύπες, ενώ στους ασκούς με αιλουροειδή. Στην καλύτερα διατηρημένη πελίκη (πελ 32) η ανθρώπινη προτομή εικονίζεται με προτομή ίππου και γρύπα. Η ερμηνεία του εικονογραφικού θέματος των παραστάσεων με προτομές που φορούν φρυγικό πύλο παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Πολλοί ερευνητές ταυτίζουν τις μορφές που φορούν φρυγικό πύλο με Αμαζόνες και άλλοι με Αριμασπούς με θεότητες. Εκτός από τις παραπάνω απόψεις, έχει υποστηριχτεί, ακόμη, ότι οι προτομές που φορούν φρυγικό πύλο είχαν πιθανόν χθόνιο χαρακτήρα, ιδίως στις πελίκες λόγω της συχνής εμφάνισής τους σε νεκροταφεία.

Τα ερυθρόμορφα αγγεία που είναι διακοσμημένα με γυναικείες προτομές που φορούν σάκκο είναι λιγότερα από αυτά, στα οποία διακρίνονται προτομές με φρυγικό πύλο. Προτομές με σάκκο εικονίζονται κυρίως σε λεκανίδες, σε κάποιους ασκούς και σε άλλα σχήματα. Σε όλα τα εξεταζόμενα αγγεία οι προτομές μπορούν να αναγνωριστούν ως γυναικείες, όπως προκύπτει από τον πλούσια διακοσμημένο σάκκο που καλύπτει το κεφάλι τους. Επιπροσθέτως, συχνά φορούν ενώτια και περιδέραιο. Ως προς τη σύνθεση, στα περισσότερα πώματα των λεκανίδων οι

παραστάσεις είναι τυποποιημένες, καθώς εικονίζονται δυο ζεύγη αντωπών προτομών. Συχνά ανάμεσά τους απεικονίζονται σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα, κυρίως βλαστόσπειρες, καθώς και σχηματική απόδοση του βραχώδους τοπίου. Σπανιότερα, διακρίνονται άλλα παραπληρωματικά αντικείμενα, όπως τύμπανο ή κάτοπτρο. Από τους περισσότερους ερευνητές τα παραπάνω εικονογραφικά θέματα συνδέονται με την εικονογραφία της Αφροδίτης.

Σε πολλούς κρατήρες και πελικές εικονίζονται σκηνές γρυπομαχίας. Συνήθως σε αυτές τις παραστάσεις διακρίνονται έφιππες μορφές με ανατολίζουσα ενδυμασία, οι οποίες πολεμούν με έναν ή περισσότερους γρύπες. Κατά κανόνα, κρατούν δόρατα ή ξίφη. Στον κενό χώρο ανάμεσα στις μορφές διακρίνονται πεσμένες πέλτες, βραχώδες τοπίο ή φυτικά μοτίβα. Σε αντίθεση με τις γρυπομαχίες, το ιδιαίτερα αγαπητό εικονογραφικό θέμα της αμαζονομαχίας δεν μπορεί να αναγνωριστεί με βεβαιότητα σε κανένα παράδειγμα από την Αγορά της Πέλλας.

Στην Πέλλα, όπως και σε άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, τα διονυσιακά θέματα ήταν ιδιαίτερα αγαπητά κατά τον ύστερο 5^ο και 4^ο αιώνα π. Χ., όπως προκύπτει και από το πλήθος των ερυθρόμορφων παραστάσεων που ήρθαν στο φως στο συγκρότημα της Αγοράς και σε άλλους ανασκαφικούς τομείς της αρχαίας πόλης. Τα θέματα αυτά εμφανίζονται κυρίως σε κρατήρες και σπανιότερα σε πελικές και σε έναν σκύφο. Στον **κρ** 34, ένα από τα καλύτερα διατηρημένα αγγεία, ο Διόνυσος πραγματοποιεί σπονδή με συνοδεία Μαινάδων και ενδεχομένως της Αριάδνης. Στο όστρακο του **κρ** 17, μολονότι η παράσταση διατηρείται πολύ αποσπασματικά, είναι δυνατό με μεγάλη πιθανότητα να αναγνωριστεί η Αριάδνη, την οποία αγκαλιάζει ο Διόνυσος. Σε άλλα αγγεία εικονίζεται ο θεός του κρασιού σε διάφορες στάσεις με τη συνοδεία Σατύρων, Μαινάδων, Πανών, Ερώτων και πιθανόν της Αριάδνης, ενώ σε άλλα όστρακα αναγνωρίζονται μεμονωμένα μέλη του διονυσιακού θιάσου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση της σχετικά καλά διατηρημένης **πελ** 4, στο κέντρο της οποίας απεικονίζεται γυναικεία μορφή που κοιμάται ακουμπισμένη σε τύμπανο και γύρω της Σάτυροι και Πάνες. Ίσως στην παράσταση αυτή εικονίζεται κοιμισμένη η Αριάδνη ή κάποια Μαινάδα. Στην **πελ** 19 είναι ορατή καταδίωξη γυναικείας μορφής από νεαρό άνδρα με ανατολίζουσα ενδυμασία. Στο αριστερό άκρο της σύνθεσης τη σκηνή παρατηρεί Σάτυρος. Τέλος, στον **κρ** 189 διακρίνεται το άρμα του Διονύσου, το οποίο οδηγούν τράγος και αίγα.

Τα αγγεία με μυθολογικά θέματα που δεν συνδέονται με την εικονογραφία του Διονύσου, τις γρυπομαχίες και τις αμαζονομαχίες είναι σχετικά περιορισμένα.

Στο εξεταζόμενο ανασκαφικό σύνολο από την Αγορά της Πέλλας αναγνωρίστηκαν οι μύθοι της αρπαγής της Ευρώπης (**κρ** 142), της Δανάης που δέχεται τη χρυσή βροχή του Δία (**κρ** 184), σκηνές με πρωταγωνιστή τον Ηρακλή και τις Ελευσίνιες θεότητες (**κρ** 63, **κρ** 99, **πελ** 30), καθώς και άλλες αδιάγνωστες παραστάσεις με πρωταγωνιστές θεούς και πιθανόν ήρωες. Στις τελευταίες συγκαταλέγεται παράσταση κρατήρα με σκηνή θαλάσσιου κήτους (**κρ** 141), που μπορεί να συνδεθεί με τη μυθική πάλη του Ηρακλή για τη σωτηρία της Ησιόνης ή με τον αγώνα του Περσέα για την απελευθέρωση της Ανδρομέδας. Σε άλλο αγγείο(**κρ** 18) διακρίνεται καθιστή η θεά Αθηνά, μαζί με ιπτάμενη Νίκη που της προσφέρει ταινία και άλλες μορφές. Τέλος, στην **πελ** 1 σώζεται αποσπασματικά πολυπρόσωπη και πολυεπίπεδη παράσταση, στην οποία συμμετέχουν γυναικείες μορφές, μια τουλάχιστον ανδρική και Έρωτας ή Νίκη πιθανότατα σε υπαίθριο ιερό.

Σε ορισμένα από τα εξεταζόμενα αγγεία αναγνωρίζονται πιθανότατα και σκηνές καθημερινής ζωής. Στον **κρ** 22 διακρίνεται βόδι στολισμένο με ταινίες, που παραπέμπει σε παράσταση θυσίας. Στον**κρ** 25 με μεγάλη πιθανότητα διακρίνεται μορφή που παίζει μουσικό όργανο, όπως προκύπτει από την απεικόνιση χαμηλού βάρους, ενώ στον ενεπίγραφο **κρ** 15 ίσως εικονιζόταν σκηνή λαμπαδηδρομίας.

Η χρονολόγηση της ερυθρόμορφης κεραμικής στηρίζεται στην εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων, των στιλιστικών χαρακτηριστικών, του σχήματος και της περιόδου δράσης των κεραμικών εργαστηρίων, στα οποία αποδίδονται τα αγγεία.Ως προς τα χρονολογημένα ανασκαφικά σύνολα από την Αγορά εξετάστηκαν τα ευρήματα πηγαδιών, αποθετών και δοκιμαστικών τομών. Ωστόσο, τα ανασκαφικά δεδομένα δεν συμβάλλουν ιδιαίτερα στη χρονολόγηση των ερυθρόμορφων αγγείων, γιατί αυτά βρίσκονται συνήθως με αρχαιολογικό υλικό που τοποθετείται χρονικά από το τέλος του 4^{ου} ως και το πρώτο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π. Χ. Συνήθως τα ερυθρόμορφα αγγεία βρίσκονται σε αρχαιολογικά στρώματα με νομίσματα Φιλίππου Β΄ και Αλεξάνδρου Γ΄, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις, στις οποίες συνυπάρχουν με κοπές Κασσάνδρου και Δημητρίου Πολιορκητή. Επίσης, ιδιαίτερα δύσκολη είναι η σύνδεση μεμονωμένων οστράκων με τάφους του νεκροταφείου της περιοχής της Αγοράς. Συνεπώς, η χρονολόγηση των ερυθρόμορφων αγγείων στηρίζεται κυρίως σε στιλιστικά κριτήρια, καθώς και στην εξέταση καλύτερα χρονολογημένων ανασκαφικών δεδομένων άλλων περιοχών.

Στο εξεταζόμενο αρχαιολογικό υλικό από την Αγορά της Πέλλας η αττική ερυθρόμορφη κεραμική υπερτερεί σαφώς έναντι όλων των άλλων εργαστηρίων. Σε

σύνολο χιλίων εννιακοσίων εξήντα τεσσάρων (1964) ερυθρόμορφων αγγείων, αττικά είναι τα χίλια επτακόσια εβδομήντα τρία (1773), δηλαδή περίπου το 90,3%. Η κεραμική του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας αριθμεί εκατόν ογδόντα ένα (181) αγγεία, δηλαδή γύρω στο 9,2%, ενώ μόλις δέκα (10) αγγεία, περίπου 0,5%, είναι δυνατό να συνδεθεί με άλλα εργαστήρια. Η σημαντική αυτή ποσότητα αττικής κεραμικής αποδεικνύει τις συστηματικές εμπορικές επαφές με την Αττική και τη μεγάλη ζήτηση των προϊόντων του αττικού Κεραμικού.

Η αττική ερυθρόμορφη κεραμική από την Αγορά της Πέλλας καλύπτει τη χρονική περίοδο από το τέλος του δεύτερου τέταρτου του 5^{ου} ως και τις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Για την καλύτερη παρουσίαση του υλικού κρίθηκε σκόπιμος ο χρονικός διαχωρισμός και η κατανομή του σε πέντε περιόδους: α) 460-425 π. Χ. β) 425-400 π. Χ. γ) 400-370 π. Χ. δ) 370-350 π. Χ. ε) 350-320 π. Χ. Η ένταξη των εξεταζόμενων αγγείων στις συγκεκριμένες περιόδους στηρίζεται στην ακμή παραγωγής των κεραμικών εργαστηρίων, καθώς σε πολλές περιπτώσεις η δράση τους υπερβαίνει τα παραπάνω αναφερόμενα συμβατικά χρονικά όρια.

Αν και το αρχαιολογικό υλικό από την Αγορά της Πέλλας διατηρείται αποσπασματικά, αναγνωρίστηκαν αρκετά από τα αττικά εργαστήρια που παρήγαγαν ερυθρόμορφη κεραμική. Στα αγγεία του ύστερου 5^{ου} και του πρώτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π. Χ. αναγνωρίστηκαν κρατήρες του εργαστηρίου του *Z. του Erbach*, του *Z. του Μειδία*, του *Z. των Αθηνών 1454*, του *Z. των Αθηνών 12255*, του *Z. του Λονδίνου FI* και πιθανόν του *Z. του Βατικανό 1093*. Επίσης, αναγνωρίστηκαν πελίκες της *Ομάδας της Β όψης του Helbig*, καθώς και μεμονωμένα παραδείγματα των εργαστηρίων του *Z. του Μειδία* και του *Z. του Ηρακλή*. Επίσης, βρέθηκε αρυβαλλοειδής λήκυθος του *Z. Straggly* και βαλανοειδής λήκυθος, πιθανόν του *Z. της Βαλανοειδούς Αηκύθου της Φρανκφούρτης*. Τέλος, ταυτίστηκε υδρία του *Z. του Ηρακλή* και δύο αγγεία με διακόσμηση τύπου «αγίου Βαλεντίνου». Σχετικά με τα αγγεία του δεύτερου και του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π. Χ. αξιοσημείωτη είναι η ποσότητα κρατήρων του εργαστηρίου του *Z. του Filottrano*, λεκανίδων της *Ομάδας της Λεκανίδος της Βιέννης*, της *Ομάδας της Λεκανίδος της Βιέννης*, του *Z. της Λεκανίδος του Reading* και του *Z. της Αθηναϊκής Αγοράς P 17562* και ασκών του εργαστηρίου του *Z. της Ferrara T.408*. Επίσης, πολυπληθής είναι η παρουσία ασκών διακοσμημένων με φυλλοφόρο κλαδί. Επιπροσθέτως, εντοπίστηκαν κρατήρες και πελίκες της *Ομάδας G* και του *Z. της Αμαζόνας*, καθώς και κρατήρες του *Z. της Γιάλτας*. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η αναγνώριση αγγείων του *Z. του*

Μαρσούα/Ελευσινίων Θεοτήτων(λεκ 150, πελ 30) και του *Z. της Γαμήλιας Πομπής*(πελ 31, υδρ 3-4), που αποτελούν δυο από τους πλέον ικανούς αγγειογράφους του αττικού Κεραμεικού κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Τέλος, στάθηκε δυνατό να αναγνωριστούν πινάκια του *Z. των Ιχθυοπινακίων της Ολύνθου*, γαμικός λέβης του *Z. της Ακροπόλεως 670* και αρκετοί σκύφοι της *Ομάδας F.B.*

Εκτός από την Πέλλα, εξετάστηκε η παρουσία της αττικής κεραμικής και σε άλλες περιοχές του μακεδονικού βασιλείου. Αγγεία πολλών από τα αττικά εργαστήρια που κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην Πέλλα εντοπίστηκαν στις Αιγές, στην Αμφίπολη, στην Αιανή και στην περιοχή της Εορδαίας, στην Έδεσσα, στο Αρχοντικό, στη Βέροια, στη Μιέζα, στην Πύδνα και στην ευρύτερη περιοχή της Πιερίας. Τέλος, αρκετά ερυθρόμορφα αγγεία έχουν έρθει στο φως και σε άλλες θέσεις, ιδίως στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου.

Το συστηματικό εμπόριο της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στον βορειοελλαδικό χώρο πιστοποιείται και από τη μεγάλη ποσότητα αγγείων, που έχει έρθει στο φως στη Χαλκιδική. Τα περισσότερα από τα γνωστά στην έρευνα αγγεία προέρχονται από την Ολυνθο, έδρα του Κοινού των Χαλκιδέων. Επίσης, αττικά ερυθρόμορφα αγγεία των εργαστηρίων που εμφανίζονται στην Πέλλα έχουν βρεθεί και σε άλλες πόλεις, όπως στην Άκανθο, στην Τορώνη και στην Άθυτο. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη σημαντικής ποσότητας αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής και στη Θάσο.

Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί ο εντοπισμός πολλών αττικών εργαστηρίων του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π. Χ. (*Ομάδα της Λεκανίδος της Βιέννης, Ομάδας Otchët, Ομάδα των Γαμήλιων Λεκανίδων*, ασκοί με φυλλοφόρο κλαδί, *Ομάδα G, Z. της Γαμήλιας Πομπής, Z. των Ιχθυοπινακίων της Ολύνθου, Ομάδα F.B.*) στην Πέλλα, στην Ολυνθο και στη Μαύρη Θάλασσα, ιδίως στη χερσόνησο της Κριμαίας. Επιπροσθέτως, στην Πέλλα και στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας εμφανίζονται αγγεία των εργαστηρίων του *Z. της Αθηναϊκής Αγοράς P17562*, του *Z. της Λεκανίδος του Reading*, του *Z. της Αμαζόνας*, του *Z. του Μαρσούα/Ελευσινίων Θεοτήτων*, του εργαστηρίου του *Z. της Ferrara T.408*, του *Z. του Filottrano* και του *Z. της Γιάλτας*.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην Πέλλα και η εύρεση ερυθρόμορφων αγγείων του ύστερου «στιλ Κέρτς», βασικά χαρακτηριστικά των οποίων αποτελούν οι ανάγλυφες λεπτομέρειες με επιχρύσωση και τα επίθετα χρώματα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως λεκανίδες (λεκ 123-124, 140-150, 159) και σπανιότερα άλλα σχήματα, όπως πελίκες (πελ 30-31), υδρίες (υδρ 3-5) και πυξίδες (πυξ 1, πίν. 152).

Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, ότι τα αγγεία του ύστερου «στιλ Κέρτς», εκτός από την Αττική, έχουν βρεθεί κυρίως στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και της Μακεδονίας.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, οι έμποροι που προμηθεύονταν τα αγγεία των παραπάνω εργαστηρίων ξεκινούσαν από την Αττική για να πουλήσουν, ανάμεσα στα άλλα προϊόντα τους, την ερυθρόμορφη κεραμική στον βορειοελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στις σημαντικές πόλεις της Ολύνθου και της Πέλλας. Στη συνέχεια, κατευθύνονταν προς τη Μαύρη Θάλασσα με κύριο προορισμό τη χερσόνησο της Κριμαίας και ιδίως το Παντικάπαιον, πραγματοποιώντας ενδιάμεσες στάσεις σε θέσεις των παραλίων της αιγιακής Θράκης και της δυτικής Μαύρης Θάλασσας. Από τις παραλιακές πόλεις η ερυθρόμορφη κεραμική πρέπει να μεταφερόταν στην ενδοχώρα μέσω πλωτών ποταμών και χερσαίων δρόμων. Μετά την καταστροφή της Ολύνθου το 348 π. Χ. από τους Μακεδόνες ο ρόλος της Πέλλας ως κέντρο πώλησης των προϊόντων του αττικού Κεραμικού στο βορειοελλαδικό χώρο πιθανόν αναβαθμίστηκε, όπως προκύπτει από το πλήθος των αττικών εισαγωγών. Σε αυτό συνέβαλαν ιδιαίτερα οι νέες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που προέκυψαν μετά τις κατακτήσεις των Μακεδόνων στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ'.

Εκτός από τη Χαλκιδική και τη Μαύρη Θάλασσα, αρκετά από τα αττικά εργαστήρια παραγωγής ερυθρόμορφης κεραμικής που εμφανίζονται στην Πέλλα απαντώνται και στην περιοχή της βορειοδυτικής ακτής της Αδριατικής και ιδίως στη Σπίνα και στην Adria. Συνεπώς, φαίνεται ότι οι έμποροι που συνεργάζονταν με τα συγκεκριμένα αττικά εργαστήρια ακολουθούσαν κυρίως δύο διαφορετικούς εμπορικούς δρόμους, έναν προς τον βορειοελλαδικό χώρο και τη Μαύρη Θάλασσα και έναν προς τη βορειοδυτική Αδριατική. Επίσης, ορισμένα αγγεία αττικών εργαστηρίων που απαντώνται στην Πέλλα έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου. Στη νησιωτική Ελλάδα ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία της ερυθρόμορφης κεραμικής στην Ρόδο, στην Κρήτη και στην Εύβοια, ιδίως στην Ερέτρια. Επίσης, αρκετά ερυθρόμορφα αγγεία έχουν βρεθεί στον υπόλοιπο αιγιακό χώρο, στην Κυρηναϊκή, στη Ναύκρατη, στην AlMina και στην περιοχή της αρχαίας Φοινίκης. Η παρουσία των εξεταζόμενων εργαστηρίων στη Δύση και ειδικά στα παράλια της Ισπανίας και της νότιας Γαλλίας, όπου έχουν έρθει στο φως πολλά ερυθρόμορφα αγγεία, είναι περιορισμένη, με εξαίρεση τα αγγεία της *Ομάδας F. B.*

Εκτός από την παρουσία της αττικής κεραμικής, στην Πέλλα σημαντική είναι και η ποσότητα κεραμικής του τοπικού εργαστηρίου της πόλης. Στην Αγορά της Πέλλας έχει έρθει στο φως, μέχρι σήμερα, η μεγαλύτερη ποσότητα αγγείων του συγκεκριμένου εργαστηρίου. Επίσης, η εύρεση ορισμένων αγγείων με κατασκευαστικές ατέλειες, που μπορούν να θεωρηθούν εργαστηριακά κατάλοιπα, ενισχύει την πιθανότητα κατασκευής ορισμένων αγγείων στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, στο εργαστήριο της Πέλλας παράγονταν κυρίως λεκανίδες, δευτερευόντως ασκί και σε μικρότερο βαθμό πελίκες και άλλα σχήματα. Ως προς τα εικονογραφικά θέματα κυριαρχούν σκηνές με προτομές που φορούν φρυγικό πύλο και συνοδεύονται από γρύπες και αιλουροειδή, προτομές με σάκκο, φυτικά μοτίβα και σκηνές γυναικείου κόσμου. Σπανιότερα απαντώνται γρυπομαχίες και παραστάσεις ιματιοφόρων νέων. Στις παραστάσεις αυτές παρατηρείται έντονη αττική επίδραση από εργαστήρια με σημαντική παρουσία στην Πέλλα, όπως της *Ομάδας της Λεκανίδος της Βιέννης*, της *Ομάδας Otchët*, της *Ομάδας των Γαμήλιων Λεκανίδων*, του *Z. της Αθηναϊκής Αγοράς P 17562*, του *Z. της Λεκανίδος του Reading*, του *Z. της Ferrara T.408*, της *Ομάδας G*, του *Z. της Αμαζόνας* και των ασκών με φυλλοφόρο κλαδί. Στάθηκε δυνατή η αναγνώριση τριών αγγειογράφων, που ονομάστηκαν συμβατικά *Z. της Πέλλας Α-Γ*. Η παραγωγή του τοπικού εργαστηρίου της Πέλλας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Τα προϊόντα του εργαστηρίου της Πέλλας, εκτός από την ίδια την πόλη, έχουν εντοπιστεί σε θέσεις κοντά στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου, όπως για παράδειγμα στην Τούμπα Παιονίας και στην Έδεσσα. Όπως προκύπτει από την καταμέτρηση των οστράκων, στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ. η αττική κεραμική είναι πολυπληθέστερη από την ντόπια.

Εκτός από τα προϊόντα του εργαστηρίου της Πέλλας, ελάχιστα όστρακα μπορούν να αποδοθούν σε άλλα εργαστήρια εκτός Αττικής. Πρόκειται για λίγα τμήματα κρατήρων, λεκανίδων και σκύφων. Το τμήμα του **κρ** 250 αποτελεί πιθανόν προϊόν του Κεραμικού της Κορίνθου, τα όστρακα του **κρ** 246 ενδεχομένως συνδέονται με εργαστήριο της Βοιωτίας και τα τμήματα των **σκ** 17-19 μπορούν να αποδοθούν πιθανόν σε εργαστήριο της Νότιας Σερβίας ή της περιοχής των Σκοπίων. Τα υπόλοιπα αγγεία (**κρ** 247-249, **λεκ** 201-202) συνδέονται με αδιευκρίνιστα εργαστήρια του μακεδονικού χώρου, χωρίς να αποκλείεται η απόδοσή τους και στο τοπικό εργαστήριο της Πέλλας. Το εξαιρετικά μικρό ποσοστό των παραπάνω

αγγείων, που ανέρχεται περίπου στο 0,5% του ευρύτερου συνόλου, δεν πιστοποιεί συστηματικές εμπορικές επαφές με τις παραπάνω περιοχές και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα σκεύη έφταναν στην Πέλλα περιστασιακά. Άξια αναφοράς είναι η απουσία των ερυθρόμορφων αγγείων του εργαστηρίου της Χαλκιδικής τόσο στην Αγορά της Πέλλας, όσο και σε άλλους ανασκαφικούς τομείς της μακεδονικής πόλης.

Η ερυθρόμορφη κεραμική από την Αγορά της Πέλλας καλύπτει μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο περίπου από το 460 ως και τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π. Χ. Ωστόσο, το αρχαιολογικό υλικό δεν είναι ισόποσα κατανομημένο. Στην περίοδο από το 460 ως το 420 π. Χ. χρονολογούνται μόλις πέντε (5) τμήματα αγγείων. Στην τελευταία εικοσαετία του 5^{ου} αιώνα π. Χ. η ποσότητα του εξεταζόμενου αρχαιολογικού υλικού αυξάνεται σημαντικά στα σαράντα τρία (43) τμήματα. Ακόμη μεγαλύτερη αύξηση παρατηρείται στην περίοδο από το 400 ως το 370 π. Χ. (εβδομήντα τέσσερα τμήματα, 74) και ιδίως από το 370 ως το 350 π. Χ. (εκατόν είκοσι έξι τμήματα, 126). Τέλος, τα περισσότερα τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων, συνολικά τετρακόσια εξήντα τέσσερα (464), χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ.

Η παραπάνω εικόνα έρχεται εν μέρει σε συμφωνία με τα έως σήμερα γνωστά δεδομένα για την παρουσία της ερυθρόμορφης κεραμικής στην Πέλλα. Η παρουσία της ερυθρόμορφης κεραμικής του δεύτερου και τρίτου τέταρτου του 5^{ου} αιώνα π. Χ. στην Αγορά της Πέλλας, όπως είναι αναμενόμενο, είναι εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς δεν εντοπίστηκαν τάφοι αυτής της εποχής στην ευρύτερη περιοχή. Αντιθέτως, κατά τη χρονική περίοδο από το 420 ως το 400 π. Χ. παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση της ερυθρόμορφης κεραμικής. Η αύξηση αυτή οφείλεται πρωτίστως στην εντατικότερη χρήση του εξεταζόμενου χώρου, καθώς από τον όψιμο 5^ο αιώνα π. Χ. η περιοχή της Αγοράς χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο. Η ποσότητα κρατήρων και πελικών παραπέμπουν στην πιθανή χρήση τους ως τεφροδόχων αγγείων. Επιπροσθέτως, την εξεταζόμενη περίοδο χρονολογούνται και άλλα σχήματα (ασκοί, σκύφοι, λεκανίδες, λήκυθοι), τα οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν είτε ως κτερίσματα είτε σε ταφικές τελετουργίες.

Η αυξημένη ποσότητα της ερυθρόμορφης κεραμικής στην Αγορά κατά το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π. Χ δεν συνδέεται μόνο με την εντονότερη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή αλλά και με την γενικότερη εντατικοποίηση των εισαγωγών αττικής κεραμικής στην Πέλλα. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τη

μελέτη αρχαιολογικού υλικού και από άλλους ανασκαφικούς τομείς της αρχαίας πόλης. Οι αυξημένες εμπορικές επαφές του μακεδονικού βασιλείου με την Αθήνα κατά την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αιώνα π. Χ. μπορούν να συνδεθούν και με την πολιτική του βασιλιά Αρχελάου (413-399 π. Χ.), ο οποίος ενίσχυσε τους πολιτικούς και οικονομικούς δεσμούς με την Αττική. Επίσης, σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξε η καταστροφική για τους Αθηναίους σικελική εκστρατεία, που οδήγησε στην απώλεια μεγάλου μέρους της ιδιαίτερα σημαντικής αγοράς της ιταλικής χερσονήσου, ιδίως της Ετρουρίας και είχε ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της πώλησης της αττικής κεραμικής προς τον βορειοελλαδικό χώρο και τη Μαύρη Θάλασσα.

Στη χρονική περίοδο από το 400 ως το 370 π. Χ. παρατηρείται σταδιακή αύξηση της ερυθρόμορφης κεραμικής στην Αγορά, όπως και σε άλλες ανασκαμμένες περιοχές της Πέλλας. Εντοπίστηκαν κυρίως κρατήρες και πελίκες. Επίσης, παρατηρείται σημαντική αύξηση στις ληκύθους, που αποτελούν πολύ συχνό εύρημα σε νεκροταφεία του μακεδονικού χώρου. Αξιοσημείωτη είναι η περιορισμένη παρουσία λεκανίδων και ασκών, σχημάτων που εμφανίζονται πολύ συχνά τα επόμενα χρόνια. Την εξεταζόμενη χρονική περίοδο ο χώρος της Αγοράς εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο, συνεπώς τα παραπάνω αναφερόμενα αγγεία θα πρέπει κυρίως να αποτελούσαν κτερίσματα ή να είχαν χρησιμοποιηθεί σε ταφικές τελετουργίες. Οι κρατήρες και οι πελίκες πιθανόν αποτελούσαν τεφροδόχα σκεύη.

Η χρονική περίοδος από το 400 ως το 370 π. Χ. συμπίπτει στο μεγαλύτερο μέρος της με τη βασιλεία του Αμύντα Γ' (393-370 π. Χ.). Αυτή τη χρονική περίοδο οι σχέσεις ανάμεσα στο βασίλειο της Μακεδονίας και στην Αθήνα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα φιλικές, καθώς η μακεδονική ξυλεία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη ναυπήγηση του αθηναϊκού στόλου και στην ίδρυση της δεύτερης αθηναϊκής συμμαχίας.

Η αύξηση των εισαγωγών της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο 370-350 π. Χ. Αν και στα χρόνια αυτά την εξεταζόμενη περιοχή καταλαμβάνει το νεκροταφείο, ορισμένα αγγεία θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και μεταγενέστερα στο κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται κυρίως λεκανίδες και κρατήρες και σπανιότερα άλλα σχήματα. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα, το εμπόριο της αττικής κεραμικής στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π. Χ. δεν φαίνεται να επηρεάστηκε από την επιδεινωμένη οικονομική κατάσταση του μακεδονικού βασιλείου, την πολιτική αστάθεια και τις δυναστικές έριδες που ξέσπασαν μετά το θάνατο του Αμύντα Γ'.

Την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, αν και οι σχέσεις με την Αθήνα δεν ήταν πάντοτε φιλικές, παρατηρείται αύξηση των εισαγωγών στα αττικά κεραμικά προϊόντα, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η β' αθηναϊκή συμμαχία διατηρούσε ισχυρά συμφέροντα στην περιοχή του θερμαϊκού κόλπου και ενδεχομένως στο ότι οι έμποροι των αττικών αγγείων δεν ήταν Αθηναίοι.

Την περίοδο από το 350 ως το 300 π. Χ. αναγνωρίστηκε η μεγαλύτερη ποσότητα ερυθρόμορφης κεραμικής. Στην εποχή αυτή χρονολογούνται κυρίως λεκανίδες, κρατήρες, ασκοί, πελίκες και άλλα σχήματα. Επίσης, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ξεκινά και η παραγωγή των ερυθρόμορφων αγγείων του εργαστηρίου της Πέλλας. Ορισμένα από τα αγγεία του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π. Χ. μπορούν να συνδεθούν με το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς, ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα οι ταφές είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Συνεπώς, η πλειονότητα των κεραμικών προϊόντων και ειδικά των ντόπιων πρέπει να συσχετισθεί με το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως προκύπτει από ευρήματα πηγαδιών και αποθετών, τα ερυθρόμορφα αγγεία χρησιμοποιούνταν ως και το πρώτο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π. Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποσοτική σύγκριση του αρχαιολογικού υλικού της Αγοράς με το τμήμα της πόλης νότια του τείχους, στο οποίο το αρχαιολογικό υλικό του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π. Χ. εμφανίζεται πιο περιορισμένο. Αυτή η διαφορετική εικόνα ίσως μπορεί να συνδεθεί με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Αγοράς, ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος, όπου πωλούνταν τα ερυθρόμορφα αγγεία ή χρησιμοποιούνταν σε δημόσιες τελετουργίες. Επίσης, σημαντικό ρόλο παίζει και η συστηματικότερη και πολυετής ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Αγοράς.

Η ερυθρόμορφη κεραμική του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π. Χ. συμπίπτει με τη μεγαλύτερη περίοδο ακμής της Πέλλας και του μακεδονικού βασιλείου γενικότερα. Αν και δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την περίοδο βασιλείας του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ', στα χρόνια του Κασσάνδρου η Πέλλα επεκτείνεται, κατασκευάζεται τουλάχιστον ένα μέρος της Αγοράς, καθώς και μεγάλο μέρος της πόλης βόρεια του τείχους της πόλης των Κλασικών χρόνων. Την εξεταζόμενη χρονική περίοδο χρονολογείται η κατασκευή του ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, το θεσμοφόριο και άλλων κτιρίων. Επιπροσθέτως, στο νότιο τμήμα της πόλης αναμορφώνονται οικοδομήματα, όπως το δημόσιο λουτρό, το

εργαστήριο κεραμικής στην περιοχή της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και τα κτίσματα της περιοχής του ιερού του Δάρρωνος.

Nikolaos AKAMATIS
The red-figure pottery from the Agora of Pella

Summary

Subject of this work is the study of the red-figure pottery from the Pella Agora, which includes the finds from the Agora complex itself, from town blocks I/2, I/4, I/6, and I/7 south of the Agora, and from the roads around the Agora and the aforementioned town blocks. The majority of pottery came to light during the excavation, which was conducted by the Aristotle University of Thessaloniki. This archaeological material is extremely interesting regarding the vase shapes, iconography, workshops, and the dating of the vases. Furthermore, it offers valuable information on the Classical period, which is fairly unknown in Pella.

Excavation at Pella's Agora has brought to light the largest quantity of red-figure pottery that has been revealed so far in the Macedonian city, since a total of 1964 red-figure sherds were examined. The red-figure pottery from the graveyard of Pella's Agora area has not been examined, because it will be incorporated in the final publication of this cemetery.

One of the most important issues related to the study of the red-figure pottery from Pella's Agora is its relation to burial or non-burial context. This problem occurs, since the Agora complex was built during the early Hellenistic period on an earlier cemetery of the Classical Age. Thus, except from the vases that were found inside the graves, it is not quite clear, which of the red-figured vases from the fills are connected to the cemetery, and which are related to the earliest building phase of the Agora.

Most of the red-figure sherds were found in the fills of the roads around the Agora, as well as in various areas of the Agora complex itself. The majority of the latter came to light in the rooms of the south, east and north wings. On the contrary, few pieces were found in the west wing, which has not been systematically excavated. Finally, a lot of sherds were uncovered in the town blocks south of the Agora, especially in building I/2.

Although some red-figure sherds were surface finds, and others came to light in the layers of the late Hellenistic period, the majority of this pottery was found in the lower layers, especially in the fills between the natural bedrock and the earliest building phase, as well as between the first and second building phases. In most cases, these vases are quite fragmentary. Thus, it is not possible to relate them to specific rooms, as they could have easily been moved from elsewhere. Few are the vases that are preserved in a good condition and can be connected to specific rooms of the Agora. Some of these were found in pits and wells.

The variety of shapes is worth noting. Kraters, the characteristic symposium vases, are found more often than any other shape. Second after the kraters come the lekanides, followed by the askoi, pelikai, squat lekythoi, and skyphoi. Rarely are other vase shapes found, such as hydriai, oinochoai, pyxides, kylixes, and fish-plates. Moreover, single sherds belonging to a kalathoid vessel, a saint-Valentin kantharos, and a lebes gamikos were identified.

The iconographic themes of the red-figured vases from the Agora of Pella are numerous. Many vessels are decorated with floral motifs, mainly leafy twigs and palmettes. Scenes with animals and mythical beings often appear on askoi, while other scenes inspired from everyday life, especially from the female world, are commonly found on lekanides, and more rarely on hydriai. On various shapes, such as kraters, pelikai, and skyphoi, are depicted mantled or naked youths. Scenes of symposia and komoi often appear on kraters. Furthermore, quite common are the presentations of busts wearing phrygian caps and accompanied by griffins and felines, as well as female busts wearing sakkoi. Finally, widespread are grypomachies, and dionysiac themes.

Vases depicting mythological scenes, which are not connected to the iconography of Dionysos and grypomachies, are rather few. In the material under examination were identified the myths of the abduction of Europe by Zeus, and of Danae (**kr** 142), who receives the golden rain of Zeus (**kr** 184). Furthermore, scenes with Heracles and the Eleusinian deities (**kr** 63, **kr** 99, **pel** 30), as well as other unidentified scenes with heroes and gods as protagonists have been identified. Among the latter, is the scene on a krater depicting a sea monster (**kr** 141) that can be connected with the battle of Heracles against the ketos, or the struggle of Perseus to save Andromeda. On another vase (**kr** 18) is shown a seated Athena, and other figures. A flying Nike in front of the goddess offers her a fillet. Finally,

on the fragmentary **pel 1** a multi-figured and multi-leveled scene, in which female figures, at least one male figure, and an Eros or Nike are depicted, possibly in a rural sanctuary.

The dating of the red-figured pottery from Pella is based on the examination of excavation data, stylistic traits, vase shapes, and the period, in which specific workshops were active. According to the aforementioned criteria, the red-figured pottery from Pella is dated from around 460 BC until the beginning of the 3rd century BC. Only 5 vases belong to the period from 460 until 420 BC. In the last twenty years of the 5th century BC the quantity of red-figure pottery rises to 43 vases. A still greater rise is to be noted for the years between 400 and 370 BC (74 fragments), and especially between 370 and 350 BC (126 sherds). Finally, most of the vases from Pella's Agora are dated in the second half of the 4th century BC (464).

The majority of red-figured vases were potted in Attic workshops. This amount of Attic pottery indicates systematic trade relations with Attica and great demand for Attic ceramic products. Although the archaeological material from Pella is fragmentary, vases of several Attic painters and workshops were recognized. Among the vessels of the late 5th and the first quarter of the 4th century BC came to light krater sherds attributed to the painter of Athens 1454, the Meidias painter, the painter of Athens 12255, the painter of London F1, and possibly the painter of Vatican 1093. Furthermore, pelikai of the Helbig Reverse Group, the Meidias painter, and the Heracles painter have been recognized. Moreover, a squat lekythos of the Straggly painter, two Saint-Valentin vases, a hydria of the Heracles painter, and an acorn lekythos probably by the Frankfurt Acorn Lekythos painter, were found. Regarding red-figured pottery of the second and third quarters of the 4th century BC, worth noting is the quantity of kraters attributed to the workshop of the Filottrano painter, and of lekanides related to the Vienna Lekanis Group, the Otchët Group, the painter of the Reading Lekanis, and the painter of Agora P 17562. Moreover, a lot of askoi attributed to the painter of Ferrara T.408, and others decorated with a laurel or olive wreath came to light. Furthermore, kraters and pelikai of Group G and the Amazon painter, as well as kraters of the Yalta painter were identified. Especially important is the attribution of vases to the Marsyas/Eleusinian painter (**lek 150, pel 30**), and to the painter of the Wedding Procession (**pel 31, hydr 3-4**), who are considered among the best quality vase-painters of the second half of the 4th century BC. Finally, fish-

plates of the painter of the Olynthos fish-plates, a lebes gamikos of the painter of Acropolis 670, and several skyphoi of the F. B. Group were identified.

Apart from Attic pottery the quantity of pottery from the local workshop is to be noted. Excavation at the Agora of Pella has brought to light the largest quantity of vases of the Pella workshop. Furthermore, the find of some unfinished and misfired vases that can be considered as workshop waste, strengthens the idea that some of the local red-figured pottery were produced in the broader area of the Agora. Apart from the pottery of the Pella workshop, few sherds belonging to other workshops outside Attica were recognized. **Kr** 250 is probably a product of Corinth, the sherds of **kr** 246 are possibly related to the workshop of Boeotia, and those of **sk** 17-19 can assumedly be connected to a workshop of south Serbia or F.Y.R.O.M. The rest of the vases (**kr** 247-249, **lek** 201-202) are related to unidentified workshops of ancient Macedonia, without excluding their attribution to the workshop of Pella. The small amount of this pottery, which is estimated at around 0,5% of the total, does not attest to the existence of systematic trade relations with these regions, and shows that these vessels only occasionally arrived at the Macedonian city.